

**Українська радянська інтелігенція в 20–40-ві рр. XX ст.:  
еволюція образу у вітчизняній історіографії**

*У статті розглянуто широке коло праць вітчизняних дослідників, на основі яких простежується еволюція образу інтелігенції в 20–40-ві рр. XX ст. Автори звернулися до історії формування поняття "інтелігенція", зробили спробу порівняльної характеристики доробку радянських і пострадянських (сучасних) істориків щодо згаданої наукової проблеми.*

*Ключові слова: інтелігенція, еволюція образу, вітчизняна (радянська, пострадянська) історіографія.*

*В статье рассмотрен широкий круг работ отечественных исследователей, на основе которых прослеживается эволюция образа интеллигенции в 20–40-е гг. XX в. Авторы обратились к истории формирования понятия "интеллигенция", предприняли попытку сравнительной характеристики наследия советских и постсоветских (современных) историков относительно указанной научной проблемы.*

*Ключевые слова: интеллигенция, эволюция образа, отечественная (советская, постсоветская) историография.*

*The article deals with the analysis of the wide range of works of native researchers, on which traces the evolution of the image of the intelligentsia in 20–40-ies of the twentieth century. The authors referred to the formation history of the concept of "intelligentsia" and made an attempt to comparative characteristics of the inheritance of soviet and post-soviet (modern) historians about this scientific problem.*

*Key words: intelligentsia, evolution of the image, native historiography (soviet, post-soviet).*

В умовах соціальних трансформацій у сучасному українському суспільстві зростає науковий інтерес до спрямовуючих чинників розвитку соціуму, одним з яких у всі часи виступала інтелігенція. Її роль у роки становлення радянської влади та справжнього випробування для всього радянського суспільства – період Великої Вітчизняної війни, важко переоцінити. У цей час розвій інтелектуальних сил відбувався в складних умовах диктату Комуністичної партії та воєнних дій. Неоднозначна діяльність представників інтелігенції у 20–40-ві рр. XX ст. викликала диференційоване ставлення вітчизняних дослідників радянських і пострадянських часів. Цей чинник, а також різноманітне тлумачення поняття "інтелігенція", відсутність якісного комплексного історіографічного доробку з питання зумовили звернення до даної проблеми. У зв'язку з цим цікавим з точки зору висвітлення панорамної історії інтелігенції виглядає проведення паралелі в оцінках інтелектуальних сил різних періодів: 20-х, 30-х і 40-х рр. XX ст.

Історіографія зазначеної теми має незагалений вигляд. Перші спроби підсумувати доробок вітчизняної історіографії було зроблено у радянські часи, однак старі методологічні підходи не дозволили повною мірою це зробити [1]. Серед сучасних вітчизняних дослідників, що зробили внесок у розроблення проблеми, можна виділити Д.В.Бачинського [2], М.М.Кузьменка [3], Л.П.Ругаль [4], Л.М.Бриль [5]. Проте дослідники періоду незалежної України досі не виробили підсумкового науково-історичного дослідження, яке б охоплювало історіографію історії української інтелігенції радянського періоду, що робить науковий пошук у цьому напрямку актуальним. Мета статті – на основі аналізу досліджень вітчизняних істориків простежити еволюцію образу радянської інтелігенції 1920–40-х рр. Джерельною базою дослідження виступили праці вітчизняних науковців, у яких тією чи іншою мірою розглядається історія української інтелігенції зазначеного періоду.

Перед тим як розпочати аналіз праць вітчизняних дослідників, доцільно звернутися до історії виникнення самого поняття "інтелігенція". Цей термін через російську і польську мови запозичений з латинської (лат. *intellegentia, intelligentia* – "розуміння, здатність сприймати знання"), і вже з російської мови походить англійське слово *intelligentsia*. Відомо, що його вживав Цицерон, характеризуючи особливості пізнавального процесу (самопізнання, саморефлексія). У середньовіччі поняття використовувалося для означення спроможності до розумової праці. Соціологічним змістом термін наповнився в II чверті XIX ст.: інтелігентами називали освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [6]. Автором поняття "інтелігенція" вважається відомий письменник П.Д.Боборикін (1836–1921). Однак новітні дослідження появи терміна відносять до більш раннього періоду – першої третини XIX ст. [7].

На території Російської імперії, потім – СРСР, а відтак і на території УРСР розповсюджена точка зору про необхідність проведення різниці між поняттями "інтелігент" та "інтелектуал". Останній термін характерний для Західної Європи, де під словом "інтелектуал" розуміють не стільки людей, зайнятих розумовою працею, скільки значно більшою мірою – творчих персон, схильних до рефлексії, розмірковування. Це, в першу чергу, – публіцисти, журналісти, письменники, мистецтвознавці. Щодо слова "інтелігенція", то його за давньою традицією прийнято вважати виключно вітчизняним феноменом. Для української історіографії характерним є розуміння інтелігенції як певної сукупності людей,

достатньо освічених, які професійно займаються розумовою працею, внутрішньо орієнтованих на дотримання принципів морально-етичного кодексу.

Таким чином, після окреслення загальних особливостей історії формування терміна "інтелігенція" доречним виглядає звернення до тих характеристик, які надавали представникам розумових сил вітчизняні дослідники. Для спрощення показу еволюції образу інтелігенції в роботах істориків залучений у статті доробок слід умовно поділити на дві групи: праці радянських дослідників; роботи сучасних вітчизняних науковців.

Радянська історіографія досліджуваного питання має величезну кількість праць. Всі вони засновані на марксистсько-ленінській методології, спираються на класовий принцип щодо визначення інтелігенції. Проте певні зміни політичної кон'юнктури за радянських часів дозволили прослідкувати еволюцію поглядів на проблему інтелігенції. Термін "інтелігенція" на початку 20-х рр. XX ст., судячи з аналізу радянської історіографії, дослідники використовували дещо стримано. Відчувався вплив більшовицької формаційно-класової диференціації суспільства, тобто поділу його на соціально-класові групи – робітників, селян, трудову інтелігенцію. Зокрема, Ю.Ларін використав низку визначень соціально-професійного походження інтелігенції: "технічна й адміністративна", "промислова", "технічно-організаційна", "інтелігенція спеціалістів", "низова інтелігенція", "робітнича й селянська інтелігенція", "інтелігентські кадри". А.В.Луначарський розглядав інтелігенцію з соціально-економічної та суто інтелектуальної точок зору, тому що для нього інтелігент – це насамперед людина розумової праці, яка заробляє на життя "нервово-мозковою працею". Він вважав її "економічним прошарком", який "ідеологічно" підтримував або не підтримував "пануючі класи", відтак інтелігенція поставала "політичною", "консервативною", "монархічною", "буржуазною" [8].

Однак, починаючи з 1930-х рр. і до розпаду СРСР, в Україні панував уже вузький соціологічний підхід у трактуванні інтелігенції – тепер вже "нової", "соціалістичної". Група дослідників (Д.Заславський, Е.Коровін, Г.Васецький, Б.Волін, С.Вольфсон, М.Мітін, С.Кафтанов, М.Нестеровський [9]) приділяла увагу політико-ідеологічній оцінці ролі і місця інтелігенції в соціалістичному будівництві. А вже ж після встановлення більшовицької влади, за умов викоринення всього старого, одним з головних завдань культурної революції, яка відбулась у другій половині 30-х – на початку 40-х рр. XX ст., було формування нового типу радянської інтелігенції, відданої ідеям соціалізму.

Конституція 1936 р. політично і юридично зафіксувала наслідки сталінської модернізації суспільства, відтак інтелігенція виявилася прошарком, а не повноцінною соціально-професійною групою, яка уособлювала інтелектуальну власність: "Інтелігенція – соціальний прошарок, що складається з осіб, які мають освіту і спеціальні знання в галузі науки, техніки, культури і професійно займаються розумовою працею" [10]. Інтелігенція як творець духовного виробництва протиставлялась тоді домінуючому робітничому класу – творцю матеріальних благ – як вторинне первинному.

З початком "відлиги" в історичній науці намітилися певні зрушення. Це вплинуло на появу перших власно історичних робіт, присвячених інтелігенції. Після тривалих дискусій з опонентами С.О.Федюкіну [11] в першій половині 1960-х рр. вдалось спростувати сталінську формулу про "революційність низів" і "контрреволюційність верхів" радянської інтелігенції.

Однією з перших праць українських радянських істориків, автори якої використали визначення інтелігенції, була монографія Ю.О.Курносова і А.Г.Бондара [12]. У ній було виділено основні шляхи формування радянської інтелігенції: залучення, використання і перевиховання кращої частини старої інтелігенції; підготовка спеціалістів через вищі й середні спеціальні навчальні заклади; висунення передових робітників і селян на керівну господарську, організаторську і культурно-освітню роботу. Причому останній шлях передував утворенню так званої трудової інтелігенції – висуванців. У випадку з ними можна фіксувати відхід від критеріїв освіченості інтелігенції в бік критеріїв значущості в житті суспільства, який стає характерним у першу чергу для партійної інтелігенції.

Значну увагу теоретичному обґрунтуванню процесу формування і розвитку інтелігенції приділила В.І.Астахова [13]. Інтелігенція в її розумінні – це кадри, які влада використовує з метою керування суспільством. Основними функціями інтелігенції дослідниця називає організаторську, ідейно-виховну та культурно-просвітницьку. Проте, незважаючи на це, В.І.Астахова не відносить інтелігенцію до повноцінного прошарку суспільства, а пов'язує з одним із провідних класів радянського суспільства. До того ж інтелігенція, на думку дослідниці, діє виключно під керівництвом партійних та державних структур і позбавлена ролі рушійної сили історичного процесу.

Історіографічний процес 60–80-х рр. вирізнявся поглибленням соціальних пріоритетів, але в контексті наукового обґрунтування формування нової історичної спільності – радянського народу. Українські дослідники продовжували з'ясовувати походження соціалістичної інтелігенції, соціально-філософські особливості її розвитку, але одночасно виявляли науковий інтерес до її професійно-галузевих груп.

Вчені, виконуючи настанови Комуністичної партії і держави, велику увагу приділяли формуванню інженерно-технічних кадрів, роль яких особливо підвищувалася в умовах зростання технічної озброєності всіх галузей народного господарства в третій п'ятирічці (1938–1942 рр.). До найбільш важливих праць слід віднести монографію А.І.Лутченко [14], а загалом цієї теми торкалися десятки дослідників.

Серед різних професійних груп інтелігенції достатньо добре висвітлена діяльність науково-педагогічної інтелігенції. Проте у роботах проблема представлена здебільшого в плані забезпечення системи освіти педагогічними кадрами, відсутній був аналіз соціального складу педагогів, джерел поповнення, еволюції їх світоглядних позицій [15]. Щодо праці, які присвячені медичній інтелігенції, то їх недостатком є неповне висвітлення діяльності медиків у тилу, відсутність аналізу їх психологічного становища, реальних умов праці, надмірна героїзація дій лікарів [16]. Роль мистецької інтелігенції у суспільстві через наявну звуженість наукового інтересу радянських дослідників зводилася до піднесення духовного стану радянської людини [17]. Священнослужителі зі зрозумілих ідеологічних мотивів не виділялися як окрема категорія інтелігенції. А ті праці, які висвітлювали їх діяльність, були спрямовані на засудження, обвинувачення їх як представників "буржуазно-націоналістичної ідеології" [18].

У 1985–1990 рр. з проголошенням "гласності", "перебудови" та "переходу до загальнолюдських цінностей" почали інтенсивно заповнюватися "білі плями" історії, стимулювався науковий пошук, що призвело до появи неординарних наукових розвідок. Так, у 1986 р. вийшла ґрунтова монографія "Социальное развитие советской интеллигенции" [19], у якій надається повна характеристика історії формування, складу та місця в соціальній структурі радянського суспільства таких соціально-професійних категорій інтелігенції: інженерно-технічної, науково-технічної, медичної, педагогічної, управлінської, художньої та творчої, культурно-просвітницької, військової. Однак методологічні підходи, на яких ґрунтувалася робота, залишалися радянськими.

Після проголошення незалежності України у вітчизняній історіографії поступово відбувається подолання однобічності й упередженості в дослідженні сфер життя українського народу 20–40-х рр. ХХ ст. Уже з нових концептуальних засад тлумачиться сам термін "інтелігенція". За "Енциклопедією історії України" він має два значення: 1) верства людей, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою працею, розвитком та поширенням культури; 2) представники духовного проводу народу, яким надається провідна роль у націєтворчому процесі [20].

Найбільш повно інтелігенцію досліджуваного періоду висвітлює колективна праця "Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)" [21], у якій діяльність представників розумової праці розглядається з точки зору розуміння інтелігенції як повноцінного суб'єкта історичного процесу, а не об'єкта, що повинен забезпечувати інтереси інших класів суспільства.

Підтверджує таку позицію і Г.В.Касьянов [22], який своє дослідження присвятив інтелігенції 1920–1930-х рр. Інтелігенція визначається істориком як специфічна соціально-професійна група, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Дослідник виділяє основні соціальні верстви, за рахунок яких формувалася нова інтелігенція, приділяє увагу питанням репресій серед старої інтелігенції.

Становищу української інтелігенції в умовах функціонування сталінської адміністративно-командної системи присвячена колективна праця В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького [23]. У розділі "Ідеологічні прояви сталінізму" автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з "контрреволюційною націоналістичною ідеологією" наукової інтелігенції, аналізують спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти інтелігенції.

На особливу увагу заслуговує доробок Ю.Шаповала [24], який відтворив замовчувану раніше історію гучних політичних процесів, маловідомих сфабрикованих справ. Спираючись на архівні матеріали, розкрив суперечливу тоталітарну епоху через конкретні долі відомих діячів тієї доби. Дослідник докладно розглянув участь та роль українських учених у протидії тоталітарному режимові, на прикладах їхнього життя та діяльності показав вплив політичних репресій на свідомість інтелігенції, її громадянську позицію.

Окреме місце вітчизняні дослідники відвели висвітленню представників розумової праці в західноукраїнських областях. Їх діяльність в 1920–1940-х рр. знайшла відображення в монографії О.Рубльова та Ю.Черченка [25]. Вчені аналізують політичні репресії проти науковців вихідців із Західної України, акцентуючи увагу на ідеологічних чинниках їх проведення. Дослідженню інтелігенції цього регіону після приєднання до СРСР присвячена узагальнююча праця Інституту історії України НАН України [26], у якій широкому загалу були представлені раніше замовчувані факти репресій проти інтелігенції.

Діяльність представників розумової праці в роки Великої Вітчизняної війни як особливої за своїм соціальним значенням категорії населення розглядалася пострадянськими дослідниками як чинник тих чи інших подій. Вітчизняні історики виділили три сили, які робили ставку на інтелігенцію, – це радянська влада, окупаційний режим, націоналістичний рух.

Стосунки української інтелігенції з окупаційною владою висвітлила сучасна дослідниця В.О.Шайкан [27]. Автор зазначає, що значна частина наукової, творчої інтелігенції ще до початку війни не сприймала ідеї більшовизму і радянської влади, що зумовило для неї шлях пристосуванства. Цей вибір став для когось в умовах окупації виходом зі складного матеріального становища. З іншого боку, в окупаційний період, коли на першому плані постала проблема виживання, інтелігенція не залишала і сподівань реалізувати свій творчий потенціал.

З нових позицій пострадянські історики дослідили діяльність різних категорій інтелігенції. О.Ю.Латиш [28] показала вже не тільки кількісні, а й якісні показники становища галузі охорони здоров'я у воєнні часи, уникнула перебільшеної героїзації медиків, приділивши увагу ґрунтовному неуперед-

женому висвітленню складних умов їх роботи. Комплексно висвітлив роль творчої інтелігенції в 1941–1945 рр. В.М.Гайдабура [29].

Порівнюючи два історіографічні підходи до вивчення інтелігенції 1920–40-х рр., слід сказати про те, що дослідники наповнювали поняття "інтелігенція" різним значенням. Змістове визначення в різні періоди залежало від певних домінуючих асоціацій образу інтелігенції в суспільстві, на які впливали характер владних відносин, особливості суспільно-політичного розвитку та роль інтелігенції в суспільстві.

Радянськими дослідниками інтелігенцією називався соціальний стан суспільства, який професійно займається розумовою працею. У суспільстві інтелігенції відводилася роль міжкласового прошарку, який повинен був розвивати дружні стосунки з робітничим класом (як домінуючим) та колгоспним селянством. Також одним з напрямків діяльності для інтелігенції радянські дослідники визначали згуртування її навколо Комуністичної партії.

Пострадянські дослідники приділяли головну увагу питанням соціальних проблем та національного складу інтелігенції. До того ж вони вимушені були перевірити кількісні показники, що містилися в доробку попередників. Представники розумової праці відтепер сприймаються науковцями як самодостатній суб'єкт історичного процесу, а не об'єкт партійного впливу. Дослідники розширили ряд категорій інтелігенції, додавши священнослужителів та партійні кадри. Отже, після здобуття Україною незалежності можна вести мову про вироблення нового історіографічного напрямку дослідження історії інтелігенції. І, незважаючи на те, що він видається нам поки недостатньо несформованим, основний контекст еволюції образу інтелігенції простежується досить чітко, з урахуванням певних суспільно-політичних умов.

### Література

1. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
2. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Бачинський Д. В. – Чернівці, 2004. – 20 с.
3. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра істор. наук / Кузьменко М. М. – Харків, 2005. – 25 с.
4. Ругаль Л. П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943–1945 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Ругаль Л. П. – К., 2009. – 19 с.
5. Бриль Л. М. Технічна інтелігенція України в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Бриль Л. М. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.
6. Шановська О. А. Словникові дефініції терміну "інтелігенція": ретроспективний аналіз / О. А. Шановська // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 16. – С. 257.
7. Там само. – С. 258.
8. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук / Кузьменко М. М. – Харків, 2005. – С. 9.
9. Там само. – С. 10.
10. Шановська О. А. Словникові дефініції терміну "інтелігенція": ретроспективний аналіз / О. А. Шановська // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 16. – С. 260.
11. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты / С. А. Федюкин. – М. : Мысль, 1965. – 255 с.
12. Курносоев Ю. О. У навчанні та праці : підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносоев, А. Г. Бондар. – К. : Наукова думка, 1964. – 343 с.
13. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе / В. И. Астахова. – Харьков : Вища школа, 1976. – 156 с.
14. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926–1958) / А. И. Лутченко. – Минск : Высшая школа, 1973. – 238 с.
15. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. школа, 1966. – 260 с. ; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967. – К. : Радянська школа, 1967. – 483 с.
16. Кузьмин М. К. Мужество, отвага и героизм медицинских работников в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. К. Кузьмин. – М. : Медицина, 1965. – 60 с. ; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К. : Держмедвидав, 1958. – 726 с.
17. Суздаев П. К. Советское искусство периода Великой Отечественной войны / П. К. Суздаев. – М. : Сов. художник, 1965. – 468 с. ; Максакова Л. В. В рядах воюющего народа / Л. В. Максакова. – М. : Мысль, 1965. – 310 с.
18. Бачинський В. М. Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія – служниця ворогів українського народу) / В. М. Бачинський. – К. : Тов-во "Знання" УРСР, 1963. – 29 с. ; Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церков) / К. Дмитрук. – К. : Політвидав України, 1973. – 52 с.
19. Социальное развитие советской интеллигенции. – М. : Наука, 1986. – 335 с.
20. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. Т. 3. – 2005. – С. 507–515.
21. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): у 3 кн. – К. : Ін-т Історії України НАН України, 1994. Кн. III. – 1994. – 153 с.

22. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, Вік ; Едмонтон, 1992. – 176 с.
23. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
24. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 351 с.;
25. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.
26. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
27. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни : монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 451 с.
28. Латиш О. Ю. Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Латиш О. Ю. – Донецьк, 2004. – 19 с.
29. Гайдабура В. М. Театр між Гітлером і Сталіним: Україна 1941–1944: долі митців / В. М. Гайдабура. – К. : Факт, 2004. – 317 с.